

Василь Голобородько

### Виникнення казкових мотивів на підставі актуалізації та реалізації внутрішньої форми табуованого в соціумі слова на позначення коїтусу

Пропоноване дослідження присвячене генезису та семантиці деяких казкових мотивів. Виявлення генезису та семантики їх дасть можливість правдивого розуміння казкового наративу.

Дослідники казки в своїх працях відзначають недостатність робіт, які пояснюють походження казки та її зміст. Зокрема, про це пише Л.Ф.Дунаєвська у своїй монографії *Українська народна казка*: “Ідейно-художня система українських чарівних казок ще належним чином не досліджена” (Дунаєвська 1987: 17), і далі: “Питання поетики народної казки, особливо чарівної, яка акумулювала в собі найбагатші ідейно-художні риси жанру, залишається ще далеко не дослідженим” (Дунаєвська 1987: 18). Таким не вирішеним питанням є, зокрема, і виникнення та значення кожного окремого казкового мотиву, кожної окремої казкової метафори.

У пропонованому дослідженні робиться спроба простежити виникнення казкових мотивів на підставі актуалізації та реалізації внутрішньої форми табуованого в соціумі слова на позначення коїтусу.

Аналізовані мотиви містяться в казках сюжету СУС 300 А “Бій на калиновому мосту”.

Відомий російський дослідник східнослов'янської казки В.Я.Пропп у праці *Исторические корни волшебной сказки* (Пропп 1986, перше видання 1946) епізоду казки, який ми маємо намір проаналізувати докладно, присвятив всього кілька безпорадних рядків. Спершу, в розділі “Змій, що ковтає” автор висловлює своє несприйняття цього епізоду казки та мотивів, що в ньому містяться: “Полная картина боя в русской сказке (мається на увазі казка сюжету СУС 300 А — прим. авт.) включает два основных момента, два стержня. Один — это самый бой, другой — погоня змеихи и попытка проглотить героя, убийцу её зятя или сына. Змеиха в этих случаях является для слушателя совершенно неожиданно, её появление в ходе действия не нужно, не мотивировано, легко может отпасть и действительно часто отсутствует без всякого ущерба для хода действия” (Пропп 1986: 225). Далі в розділі “Магічна втеча” автор відсилає читача до попереднього висловлювання, яке ми щойно навели,

вважаючи такий спосіб декодування казкових мотивів достатнім: “После того как не удастся погоня змеих (о которых до этого эпизода в сказке никогда ничего не говорится и которые введены ad hoc), в погоню летит змеиха—мать и пытается поглотить бегущих, случай, разобранный выше” (Пропп 1986: 346). Автор має на увазі негативні міркування стосовно появи у сюжеті самого мотиву, а не випадку, який слід було б розібрати докладно. В іншій праці “Русская сказка” цей же автор докладно аналізує сюжет СУС 300 А, але свої спостереження завершує якраз перед тим епізодом казки, який нас цікавить (Пропп 1984: 201–205).

Викладеними вище міркуваннями і обумовлена необхідність даної роботи та її актуальність.

Виникнення казкових мотивів, з яких складається сюжет, відбувається у різний спосіб. Найпоширенішим засобом є реалізація казкової метафори, напр., *два брати* метафоризують двох старостів на сватанні також у розглядуваному сюжеті (Голобородько 2003: 54–63); серед інших є: реалізація у плані виразу казкового мотиву якогось одного із значень полісемантичного слова, напр., *стріляти* — 1) ‘випускати стріли із лука’; 2) ‘раптово вириватися назовні’ у сюжеті СУС 402, реалізація фразеологізму, напр., *через верх*, який має значення ‘в дуже великій кількості; багато, надмірно’, у розглядуваному сюжеті СУС 300 А. Реалізація метафори, значення полісемантичного слова, фразеологізму відбувається шляхом залучення в контекст мотиву слів того самого семантичного поля, до якого належить метафора, чи значення полісемантичного слова, чи план виразу фразеологізму.

У пропонованій розвідці проаналізуємо випадок виникнення казкових мотивів засобом реалізації внутрішньої форми слова, табуйованого у соціумі слова на позначення коїтусу — *їбатися*.

З цією метою розглянемо епізод казок СУС 300 А “Бій на калиновому мосту”, який у плані змісту відповідає обряду сватання, наслідку позитивного сватання, коли парубок успішно висватав дівчину, після чого для них обох відкривається перспектива весільної комори.

Для аналізу оберемо уривок із казки “Попович Ясат”, яка вміщена у збірнику І.Рудченка *Народные южнорусские сказки*.

“Ідуть та й ідуть, аж тут на степу де не візьметься огонь — увесь шлях заступив. (А то зміїха вже третя так перекинулась). От брати тії пішли, а Ясатів кінь ногою зачепивсь за огонь — стало буть, виноватий!

От тоді зміїха давай за ним гнаться: він не втече, вона не дожене, він не втече, вона не дожене.

А далі стоїть так кузня, і там коваль, Василь; Ясат у ту кузню, і зачинивсь.

А двері так як на лодоню — товсті, ковані залізом.

“Оддай мені, — каже Василеві, — Ясата!”

“Пролижи двері, то я тобі його на язик посаджу”.

Лизнула раз, за другим разом уже дірку пролизила.

“Всажай язика, я тобі його оддам!”

“А він тим часом кліщі розпик. Тільки що вона всунула — аж він її за язик кліщами, да й вбили.

Тоді попович Ясат оддав коня цареві, а той дав дочку за його і одділив половину царства” (Рудченко II 23).

Текст, який ми докладно проаналізуємо, є міфопоетичною трансформацією одного із аспектів сватання парубочого — обряду, після позитивного завершення якого, для парубка відкривається перспектива весільної комори, що і є змістом розглядуваного епізоду.

Підставою для метафоричного, а не номінативного розуміння аналізованого епізоду казки є наявність у ньому кількох небилиць (алогізмів). Небилиці бувають двох типів — небилиці-нісенітниці, які мають лише план виразу, та небилиці-загадки, які крім плану виразу мають також план змісту, тобто вони є результатом реалізації різного роду метафор, яка здійснюється за допомогою залучення в текст слів того самого семантичного поля.

Певні словосполучення вважаємо за небилиці (алогізми) на тій підставі, що вони є результатом лексичної несполучуваності слів або містять хибні пресупозиції.

У розглядуваному тексті нами виявлені наступні названі мовні явища: в степу нізвідки з'являється вогонь (“на степу де не візьметься огонь”); зміїха (“а то зміїха вже третя”); зміїха перетворюється на вогонь (“зміїха вже третя так перекинулась”); зміїха переслідує героя казки (“от тоді зміїха давай... гнаться”); зміїха намагається з'їсти героя казки (“оддай мені Ясата”); ковалева пропозиція зміїсі пролизати товсті (“двері так як на лодоню — товсті, ковани залізом”) двері (“пролижи двері”); коваль обіцяє зміїсі посадити героя казки на її язик (“я тобі його на язик посажу”); зміїха за два рази пролизує товсті двері (“лизнула раз, за другим разом уже дірку пролизила”); коваль хапає язик зміїхи кліщами (“він її за язик кліщами”); герой казки разом із ковалем убивають зміїху (“він її за язик кліщами, да й вбили”); цар віддає дочку заміж за героя казки (“той — цар — дав дочку за його”); цар відокремлює героєві казки половину своїх володінь (“одділив половину царства”).

Хоч наведений епізод казки за планом змісту відноситься до сватання, до насміаку позитивного сватання, перспективи весільної комори для парубка, але комора, яка тільки буде можливою у майбутньому, у казці зображується як dokonana комора та dokonаний перший коїтус молодих у ній. Якщо у цьому епізоді, у плані змісту його, мова йде про комору, то

головною подією у ній є коїтус, який прихований за різними метафорами плану виразу казки.

Коїтус в українській мові позначається табуйованим у соціумі словом *їбати*. Це слово слід вважати таким, що містить не одну лексичну основу, а дві, тобто є складним словом—композицією, першим компонентом якого є основа *ї-*, а другим — *-бати-* та з додатком постфіксу *-ся*.

Основа *ї-* у цьому складному слові постала з дієслова *їсти* засобом усичення основи *їс-* → *ї-* + *-с-*, а основа *-бати-* є похідною формою від слова *бити*, тому повністю слово складається із двох основ: *їсти* та *бити*.

Етимологи вважають, що українська лексема *їсти* (та похідні від нього) постали із індоєвропейського *\*ed 'їсти'* (ЕСУМ II 325), а українське *бити* (та похідні від нього) постали із індоєвропейського *\*bbei(e* обернене)— / *bhoi-* / *bbi*, яке не містить звук [a]. Але через значення слів, які є похідними від *бити*, тобто через реалії, які позначаються різними похідними від *бити*, та які позначаються також словами від іншої індоєвропейської основи *\*bhāt*, можна припустити, що поява звуку [a] на місці [и] у компоненті *-бати-* є звичним для української мови явищем.

Слова, які походять від основи *бити*: *билень* (бич ціпа); *бюра* (палиця, ломака) (ЕСУМ I 186—187).

Слова, які походять від основи *бат*: *батис*, *палка* (ЕСУМ I 149). Етимологи вважають, що праслов'янське *batъ* 'палка', пов'язане з дієсловом *bataiti* 'бити, рубати', та є, очевидно, похідним від індоєвропейського *\*bhāt* — 'бити' (ЕСУМ I 149).

Якщо назви палиці *бат* — 'батіг; палка' (ЕСУМ I 149) і *билень* — 'бич ціпа' (ЕСУМ I 186) є синонімічними, тоді можна вважати й синонімічними давньоіндійські основи з яких постали ці два слова.

О.Преображенський, слідом за етимологом Фіком, вважає, що *бить* відноситься до кореня *\*bhā* 'бить' (Преображенский I 64—65).

Із наведених прикладів очевидним є те, що основи *бити* та *бати* мають спільну основу вже на індоєвропейському рівні розвитку мови.

Компонент *ї-* у слові—композиції на позначення коїтусу міг виникнути оказіональним способом, так само й компонент *-бати-* міг виникнути в результаті заміни [и] в твірній основі на [a] в похідній також оказіональним способом.

В усякому випадку спорідненість компонента *ї-* у слові на позначення коїтусу та основи слова *їс-ти* виявляється на паронімічному рівні, як комплекси звуків, що збігаються за своїм звучанням. Спорідненість компонента *-бати-* у цьому ж слові та основи слова *би-ти* також виявляється на паронімічному рівні, на тій самій підставі.

Тому можна вважати, що слово на позначення коїтусу *ї-ба-ти-ся* має внутрішню форму, яка складається із двох слів *їсти* та *бити* у їхньому

домінантному значенні: *їсти* — ‘споживати їжу’ (НТСУМ II 202); *бити* — ‘здавати ударів кому–небудь’ (НТСУМ I 135). Крім цього доміантного значення слово *бити* має ще інші значення, які містять сему ‘ритмічності’, ‘періодичності’, ‘повторюваності’ і т. п.: “ударами по чому–небудь створювати звуки”; “грати на деяких музичних інструментах”; “ритмічними ударами, дзвоном позначати час (про годинник)”; “топтати, толочити”; “трясти, трусити (про сильне діяння хвороби і т.ін.)”; “сіпатися, пульсувати”; ця ж сема присутня і у фразеологізмах, які містять компонент “бити”: “бити в долоні”; “бити себе в груди”; “бити колодязь”; “бити третяка (тропака)” (НТСУМ I 135–137). Сема ж ‘ритмічності’, ‘періодичності’, ‘повторюваності’ присутня і в значенні коїтусу, зокрема фрикцій під час коїтусу.

Здається, спаровування у коней в українській мові позначається словом *битися*, таке значення, можливо, міститься у прислів’ї *Коні б’ються, та лошаť водять* (Номис 178).

Зважаючи на наведені значення та ознаки слова *бити*, слід наголосити на тому, що полісемантичне слово *бити* й самостійно, не як один із компонентів слова на позначення коїтусу, може брати участь у творенні метафори на позначення коїтусу: у плані виразу актуалізується та реалізується доміантне, наведене нами, значення, а у плані змісту мається на увазі сема ‘ритмічності’, ‘періодичності’, ‘повторюваності’, яка присутня в інших значеннях цього слова та у значеннях наведених фразеологізмів.

Різні казкові мотиви у розглядуваному епізоді казки є актуалізацією та реалізацією внутрішньої форми слова *їбитися*.

У плані виразу маємо актуалізацію та реалізацію внутрішньої форми слова–комpositи *їбитися*, тобто значення слів *їсти* та *бити*, а у плані змісту мається на увазі значення цього табуйованого у соціумі слова, тобто значення ‘здійснювати коїтус’.

Наведемо казкові мотиви аналізованого епізоду казки, які побудовані на актуалізації та реалізації двох слів, які є внутрішньою формою слова–комpositи на позначення коїтусу.

У плані виразу казкових мотивів розглядуваного епізоду казки актуалізовані та реалізовані значення обох слів внутрішньої форми розглядуваного слова: *їсти* та *бити*.

Доміантне значення слова *їсти* — ‘споживати їжу’ (НТСУМ II 202) не містить семи “бути дією, під час якої їжа кладеться до рота”, але в українських міфопоетичних текстах, зокрема у прислів’ях, ця ознака актуалізується та реалізується: *Їж, поки рот свіж* (УНПП 588); *Аби рот не гуляв, так вареником заткнути* (УНПП 580).

*Їсти*: вогонь заступає усю дорогу трьом героям казки (“на степу де не візьметься огонь — увесь шлях заступив”); зміїха, яка переслідує трьох

героїв казки перетворюється на вогонь (“змійха... так перекинулась”); кінь героя казки доторкується до вогню (“Ясатів кінь зачепився за вогонь”).

*Огонь* (вогонь) в українській міфопоезії метафоризується здатністю поїдати, таку метафору зустрічаємо, зокрема, в українських народних загадках: *Завжди їсть, а сита ніколи не буває* (Піч); *Корова без ніг, без тіла скирту салами з їла* (Піч); *Біла кобила весь ліс переїла* (Піч); *І не кінь, і не пес, їсть дрова, а не овес* (Піч); *Зимою все їсть, а літом спить; тіло тепле, а крові нема* (Груба); *Хатня корова, поїдаючи дрова, весь дім зігрів* (Груба); *Що за їсть, що тепло їсть* (Груба) (Загадки, 183–185). *Піч*, *груба* є метоніміями — видове замість родового — *вогню*. Вогонь, який набуває видовженої форми, в українській мові має назву *язик полум'я* (НТСУМ III 551), тобто вогонь метафоризується *язиком*, який метонімічно пов'язаний з *ротом* та *поїданням*.

У наведених казкових мотивах, які містять метафори вогню, який у плані змісту означає ‘поїдання’, маємо актуалізацію та реалізацію внутрішньої форми першого компонента слова на позначення коїтусу *ї-*, тобто значення слова *їсти*, яке у наведених мотивах метафоризується *вогнем*, який метафорично має здатність *поїдати*. У наведених загадках *вогонь* метафоризується здатністю *поїдати*, а в казкових мотивах навпаки, *поїдання* (‘їсти’) метафоризується *вогнем*, це відбувається завдяки оберненню метафори–загадки, через те, що обидві реалії, які присутні у загадці (те, що загадує і те, що загадується), мають спільну ознаку, а тому мають здатність навпереміну метафоризувати одна одну.

Крім метафоричних мотивів *поїдання*, які містять метафори вогню, у цьому ж епізоді наявні інші мотиви, які є результатом актуалізації та реалізації внутрішньої форми компонента *ї-* — ‘їсти’ змійха просить у коваля, щоб той віддав їй героя казки, на що той відповідає: пролижи двері, то я тобі його на язик посажу — знаходження чогось на язичі, передбачає наступне ковтання, тобто поїдання; у змійхи є язик (“пролижи двері, я тобі його на язик посажу”); змійха лиже язиком двері (“лизнула раз, із другим разом уже дірку пролизала”); коваль пропонує змійсі всунути язик у пролизану нею дірку у дверях до кузні (“всажай язика, я тобі його оддам”); коваль хапає кліщами язик змійхи (“він її за язик кліщами”).

Наведені мотиви містять намір і неможливість з’їсти змійхою героя казки, тобто є реалізацією слова *їсти*, яке є першим компонентом внутрішньої форми складного слова на позначення коїтусу.

*Бити*: коваль та герой казки вбивають змійху (“да й вбили”). Як бачимо, реалізація внутрішньої форми слова *бити* в розглядуваному епізоді казки зустрічається лише в одному мотиві. У наведених нижче прикладах ми побачимо, що подібна реалізація буває більш численною.

У весільних піснях, які виконуються під час обряду весільної комори, також зустрічаємо мотиви, побудовані на актуалізації та реалізації цих двох компонентів складного табуйованого слова на позначення коїтусу. Але на відміну від казкових сюжетів, актуалізація та реалізація згаданих компонентів *йти* та *бити* не зустрічається разом в одній пісні, кожна наведена нижче пісня містить актуалізацію та реалізацію лише одного компонента, хоча і в казкових сюжетах таке явище також зустрічається, зокрема, у варіанті Калин (1972: 106–108), у варіанті Манжури (1890: 21–24), у варіанті Стрижевського (С.21), у варіанті Сухобрус–Юзвенко (С.225) міститься актуалізація та реалізація тільки першого компоненту *йти*, а у варіанті Гиряка (1968: 76–90) актуалізовано та реалізовано лише другий компонент *бити*. Тут слід зауважити, що послідовність казкових мотивів відповідає послідовності компонентів у слові *ї-бати-ся*.

*Йти*: весільна пісня, яка виконується під час комори.

Прилетів соловей, сів на печі,  
Дають ему *йтомьки* все калачи,  
Дають ему *питоньки* все горілки, —  
Час тобі, Івасьо, до дівки (Доленга, 362).

Наведена пісня містить на вербальному рівні лексичну несполучуваність *соловей сідає на печі, солов'ю дають йти калачі, солов'ю дають пити горілку*. На емпіричному рівні, на рівні реальної дійсності ці мотиви містять також хибні пресупозиції. Зважаючи на деяку лексичну несполучуваність слів наведеного тексту та на наявність хибної пресупозиції у цих мотивах, вони мають розумітися не номінативно, а метафорично. *Солов'єм*, який прилітає до дому молодого, метафоризується молода, яку в цей час привезли до дому молодого. *Молода їть калачі та молода п'є горілку* — ці мотиви метафоризують коїтус під час весільної комори.

Підставою для такого розуміння метафорички мотивів у наведеній пісні є також пов'язаність їх, як і самої пісні, із весільною коморою, під час якої відбувається перший коїтус молодих.

Метафоризація коїтусу у цій пісні відбувається за тими ж ознаками, що й у аналізованих у цій розвідці казкових мотивах, тобто вони побудовані на актуалізації та реалізації першого компоненту табуйованого у соціумі слова-композити на позначення коїтусу *ї-бати-ся*.

*Бити*: весільна пісня, яка виконується під час комори.

Була Марисю мати  
Калиновим дубцем з хати.  
Она чогось догадалася,  
В городец сховалася, —

То в горожу, то в пригожу  
Да в червону рожу (Доленга 369).

Пісня на емпіричному рівні, на рівні реальної дійсності, на рівні звичаєвого облаштування життя в соціумі, в сім'ї зокрема, містить хибну пресуппозицію “мати б'є доньку калиновим дубцем”, тому мотив має розумітися не номінативно, а метафорично, тобто мотив у плані змісту означає коїтус молодих під час весільної комори та дефлорацію молодої, появи червико (крові від дефлорації), який метафоризується “городцем, у якому росте червона рожа”.

Підставою саме так розуміти метафорику наведеної пісні є її пов'язаність із обрядом весільної комори.

Мотив побудований на актуалізації та реалізації другого компоненту табуйованого у соціумі слова—компонити на позначення коїтусу *ї-бати-ся*.

Цей же компонент *бити* слід вбачати і у мотивах пісень, які виконуються під час весільної комори, у яких присутній *коваль* — це мотиви: *коваль робить уздоньку* (Доленга 364); *плуги острить* (Доленга 365); робота коваля позначається словом *кувати*, яке має значення ‘б'ючи молотом по металу (переважно розжареному) або натискаючи пресом, надавати потрібної форми’ (НТСУМ II 408) та в якому, як бачимо, експлікується сема *бити*.

Мотив, побудований на актуалізації та реалізації першого компонента розглядуваного слова *їсти* зустрічається і в міфопоезії інших народів, носіїв інших мов, зокрема в сербському примовлянні: “В Горачичах... при появленні градових туч жінщина високо задирає подол, бегала вокруг дома и кричала:

“Не иди, ало, на алу,  
Ова моја ала доста  
Таки' ала прогугала!”

(“Не йди, зміюко, на зміюку, оця моя зміюка чимало таких зміюк проковтнула!”) (Сл. и балк. фольклор 1981: 58).

Наведений нами приклад міг би свідчити про поширеність у світовій міфопоезії метафоризації коїтусу *поіданням*. Але не відкидаючи цього значення наведеного прикладу, треба запитати: а чи є цей мотив питоמו сербським, тобто чи має сербська мова підстави, якою є внутрішня форма слова *їбатися*, для виникнення у тій мові метафоризації коїтусу *поіданням*, хоча можна припустити, що існує, бо в ній є слова *їсти* та *бити*, які співзвучні до українських (*їести, бить*), але чи є слово *їбатися* — композита цих двох слів?

У варіанті Лінтура (1979: 333–337) актуалізовані та реалізовані обидва компоненти слова—компонити на позначення коїтусу.

*Їсти*: герой казки разом із своїми супутниками бачить, як мати шарканів (зміїв) широко розкриває свого рота, щоб з'їсти героя казки (“бачить щось страшне: одна губа тягнеться по небу, а друга землею, і з рота б'є полум'я”).

Мотив постав внаслідок актуалізації та реалізації плану виразу фразеологізму *роззявляти рот* (на що і без додатка), який має два значення: 1. ‘Просити їсти’. 2. ‘Посягати, зазіхати на що–небудь’ (ФСУМ 750). За другим наведеним тут значенням цей фразеологізм є синонімічним до фразеологізму “розкривати рот (на що)”, який має значення ‘посягати на що–небудь’ (ФСУМ 725). У плані виразу актуалізоване та реалізоване перше наведене значення ‘просити їсти’ у плані змісту міститься друге значення ‘посягати, зазіхати на що–небудь’, тобто дівчина, висватана парубком, в очікуванні майбутнього коїтусу під час весільної комори. Це ж значення має і фразеологізм варіанту Сухобрус–Юзвенко (С.225) *слина з рота тече*.

У російській мові відсутні аналогічні до українських фразеологізмів *роззявляти рот* (на що і без додатка) та *розкривати рот*, тому наведений мотив, хоч і присутній у російськомовних варіантах казок сюжету 300 А “Бій на калиновому мосту”, є запозиченням із тієї мови, в якій наведені фразеологізми наявні, що ми й відзначаємо в українській.

*Бити (кувати)*: ковалі кують і виковують із матері шарканів (зміїв) чорну кобилу (“ковалі почали кувати й викували з неї чорну кобилу”).

У варіанті Калин (1972: 106–108) актуалізований та реалізований тільки перший компонент розглядуваного складного слова — *їсти*.

*Їсти*: стара мати зміїв наздоганяє героя казки, який ховається в кузні, і вимагає в коваля, щоб той відчинив ворота, очевидно, для того, щоб з'їсти героя казки (“відчиняй ворота, бо до тебе забіг Сучин син”); герой казки наказує матері зміїв розкрити рота (“роззяв свої пащі — я тобі допоможу”); мати зміїв ковтає розпечене залізо і згоряє (“змія проковтнула залізо і згоріла”).

У варіанті Гиряка (1968: 76–90) також актуалізований та реалізований тільки один компонент розглядуваного слова, але на цей раз другий, — *бити*.

*Бити*: герой казки прохає у свого дядька, вішого коваля, щоб той дав йому на допомогу усіх своїх робітників із молотками (очевидно для того, щоб кувати — бити — Гінджібабу (“Янко попросив дядька, щоб дав йому усіх своїх робітників з великими і малими молотками, такими, як ковалі мають”); всі разом розпочинають бити переслідувачку (“всі почали Гінджібабу по голові бити; били її, били, товкли по голові”); всі б'ють Гінджібабу сильно (“так її дуже били, що вона впала на коліна”); герой казки запитує Гінджібабу, чи та згодна стати конем, коли та не

погоджується, її продовжують бити (“а будеш мені конем? — питає Янко; — ой не буду; — ще ліпше бийте”).

У варіанті Манжури (1890: 21–24) актуалізований та реалізований один, перший, компонент розглядуваного слова — *їсти* та додано метафору коїтусу словом *орати*.

*Їсти*: стара зміїха вирушає наздоганяти трьох братів з наміром з’їсти їх, вона широко розкриває великого рта (“одну губу пустила аж під небо, а другу аж під землю”); молодший брат знає про намір старої зміїхи, він каже братам про те, що коли вона їх наздожене, то проковтне (“женеться за ними стара змія, скоро вже дожене і проглине”); стара зміїха наздоганяє трьох братів, які сховалися в кузні і вимагає відчинити її, погрожуючи з’їсти не лише їх, а й саму кузню (“одчиніть, бо з кузнею проглину”); ковалі пропонують старій зміїсі пролизати язиком двері до кузні, обіцяючи подати їй трьох братів печеними (очевидно, для наступного поїдання їх старою зміїхою) (“пролижи двері, то ми їх тобі печених подамо”).

Перераховані казкові мотиви містять гіперболічний опис органу поїдання людини (*зуби, язик*), відчуття загрози бути трьом братам з’їденими, погрози поїдання. Гіперболізація у цих мотивах використовується з метою акцентувати ознаку вагіни молодої перед весільною коморою “бути тим, що (багато) їсть” (тобто приймає в себе).

Другий компонент розглядуваного слова *бити* у казковому епізоді розглядуваного варіанту не актуалізується та не реалізується, тому замість метафори коїтусу, вагіни молодої та фалоса молодого під час коїтусу за ознакою *бути тим, що б’ють, бути тим, чим б’ють* тут вжито іншу метафору із тим самим значенням ‘здійснювати коїтус; дефлорувати молоду’, а саме, метафора *орати*. У цьому немає суперечності, адже *кузня, коваль, виготовлення плуга* метонімічно пов’язані із словом *кувати* (належать до того самого семантичного поля), яке у своєму значенні містить сему ‘бити’. Перифразою слова *орати* може бути *робити борозну*, що є метонімією — видове замість родового.

*Плуг*: те, що оре, тобто робить борозну на ниві, куди потім сіють зерно.

*Фалос*: те, що дефлорує молоду, тобто робить вагіну придатною для запліднення. (Традиційна культура не сприймала коїтус як насолоду, а лише як запліднення майбутньої дитини).

Метафори із цим же значенням зустрічаються у весільних піснях, які виконуються під час весільної комори.

1. Ідіте до коваля,  
Плуги острити,  
Підем у поле  
Новини добувати. (Доленга 365)

2. Підкиньте під комору рало,  
Щоб нашому молодому орало,  
Щоб Євдося не барилася,  
Щоб родина не журилася. (Доленга 365)

3. Забивайте залізя,  
Закладайте коліся,  
Поїдемо орати,  
Новини добувати.  
Хто новини добуде,  
Той господарем буде. (Доленга 365)

4. У лози, свати, у лози,  
Рубайте занози,  
Бо пійдемо у поле орати,  
Новини добувати. (Доленга 365)

5. Рольо моя, рольо,  
Чого мні в полі лежиш?  
Я до тебе з плутом,  
Ти до мене їжиш,

Рольо моя, рольо,  
Сім літ не орана,  
Аж на восьмім рочку  
Тепер спокладана. (Доленга 365)

6. Плут не оре —  
Чепіги кривії,  
Зеліза тупії,  
Бики молодії.  
Твердая новина.  
Ах, не моя — материна,  
Дайте батога  
Поганяти бутая,  
Нехай пре! (Доленга 366)

Це ж значення коїгусу має метафора *орати* і в різних варіантах прислів'я *Старий віл борозни не пус, Старий кінь борозни не пус, І старий борозни не псуєть* (Номис 395), яке у виданні М.Номиса наводиться з приміткою 'про старого, як жениться і д.' (там само); *Старий віл борозни не скривить; Старий віл борозни не скривить, але глибоко не оре* (УНПП 266).

Метафоризація якоїсь однієї позатекстової реалії кількома казковими реаліями, що стає можливою завдяки наявності багатьох ознак у тієї реалії, яка метафоризується, взагалі явище поширене в усіх без винятку

казках, що так збагачує казки у їх плані виразу та дозволяє створювати безліч варіантів та сюжетів про обмежену кількість речей і явищ, які знаходяться у плані змісту казки.

У варіанті Мошинської (С.10) актуалізовані та реалізовані обидва компоненти розгляданого слова та додана іще одна метафора на позначення коїтусу *орати*.

*Їсти*. герой казки виготовляє із великої кількості солі багато великих балабушок (“приїхав Сучевич в іднє містечко і закупив дванадцять маж солі і купив дванадцять шкур волоних; наняв собі людеи, натовкли туо сіль намілко і поліпили такі стовігчики, як хліб завбільшки; з дванадцяти шкур волоних ізпий він сакви і забрав у сакви всю туо сіль, поклав на коня, сів і поїхав”); мати зміїв переслідує героя казки, з рота у неї папшить великий вогонь (“біжить за Сучевичем така сердита, що у неї з рота на сім саженой вогонь папше”); вогонь в українській міфопоезії, як ми доводимо вище, метафоризується поїданням, тому у цьому мотиві, крім *їжі, рота*, поїдання дублюється ще й метафорично; змія переслідує героя казки, той кидає їй соляні балабушки, змія їх їсть, після чого п’є воду (“зачав їй кидати ті балабушки з солі; вона ковтнула, запекло її — побігла до річки пити води”); *пити* слід вважати синонімом до *їсти* за спільною ознакою обох дій ‘бути дією, яка полягає в тому, що щось потрапляє до рота’; герой казки повторює дію з балабушками, змія знову п’є воду (“знов він їй кинув балабушок і вона знов поковтала, і знов побігла до води”); герой казки віддає змії весь свій запас балабушок, на додачу віддає їй і сакви, змія все те з’їдає (“викидав їй всі балабушки, наостанку кинув і сакви; вона і те ковтнула і побігла пити води”); змія доганяє героя казки, знову з’являється у тексті метафора поїдання — *вогонь* (“доганяє Сучевича і така дуже сердита, аж полум’я папше їй з рота, та стало пекти Сучевичові в плечі”); герой казки, втікаючи від переслідування змії, кидає позаду себе гребінець, який перетворюється на ліс, змія гризе ліс (“Сучевич викинув гребінця позад себе, став той гребінець ліском; вона зачала гризти”); герой казки, втікаючи від переслідування змії кидає позаду себе хусточку, яка перетворюється на воду, змія п’є воду і всю випиває (“Сучевич вииняв хусточку, кинув позад себе, стала вода; зачала змія пити і випила всю”); герой казки, втікаючи від переслідування змії, добігає до кузні, проситьсь в коваля, аби той його врятував, бо змія має намір його з’їсти (“прибіг Сучевич до кузні та й каже: брате Кузьмо—Дем’яне, порятуй мене, бо летить змія, хоче мене ковтнути”); коваль, на вимогу змії віддати їй героя казки, пропонує їй пролизати двері (“сказав змії: як пролижеш двері за три рази, то відам”); *язик* у цьому мотиві не експлікується, але він присутній імпліцитно, бо значення слова ‘лизати’ містить сему ‘язик’ ‘проводити язиком по кому—, чому—небудь, доторкуватись язиком до когось, чогось’ (НТСУМ II 474); змія ляже двері та всовує свій язик

“лизнула вона раз, лизнула потім другий раз, і вклала трохи язика; а Кузьма–Дем’ян каже: лизни іще, щоб добре язика було видно; лизнула вона та й всунула язика на півтора аршина”); коваль хапає кліщами за язик змії (“ухопив Кузьма–Дем’ян кліщі, вхопив змію за язик”); *рот*, який метонімічно пов’язаний із поїданням, імпліцитно присутній також у мотиві ‘співу’, який також метонімічно пов’язаний із *ротом*: коваль виготовляє плуг і пропонує змії, хто довше співатиме, той іншим буде орати; змія співає і оре плугом, у який запряжений коваль, потім коваль співає і оре плугом, у який запряжена змія (“зробив — плуга — та й каже до змії: хто кому довше буде співати, то той тим буде орати; запрягся Кузьма–Дем’ян у плуг: ходи за плугом і співай; обійшов два рази, уже змія утомилась співаючи; Кузьма–Дем’ян питає: чи уже годі співати; вона каже: годі; випрягається він з плуга, запрягає змію і зачинає співати: дейне та дейне”); коваль оре змією від моря до моря і весь час співає (“од моря до моря змією орав і все одно їй співав”); змія стомлюється орати і прохає коваля, щоб той дозволив їй пити воду (“утомилась змія і стала проситись, щоб пустив до моря води напитись”); коваль дозволяє змії пити воду, та п’є і зникає (“пустив її; як стала вона пити воду та й пропала”).

*Бити*: коваль бере важкий молоток і б’є ним змію (“узяв молоточка в десять пудів, вийшов надвір та й зачав її бити”).

*Орати*: коваль разом із героєм казки виготовляють плуг (“став з Сучевичем і зробив залізного плуга”); коваль пропонує змії орати тим, хто довше буде співати (“каже до змії: хто кому буде довше співати, то той тим буде орати”); коваль запрягається в плуг (“запрягся Кузьма–Дем’ян у плуг”); коваль приковує змію до плуга (“змію прикував до плуга”); коваль дає змії істика і пропонує співати, коли та ходитеме за плугом (“дав їй істика в руки: ходи за плугом і співай”); коваль випрягається з плуга, замість себе запрягає змію (“випрягається він з плуга, запрягає змію”); коваль оре змією, яка запряжена в плуг, від моря до моря (“од моря до моря змією орав”).

У варіанті Стрижевського (С.21) актуалізований та реалізований тільки перший компонент розглядуваного слова — *істи* (*нити*) та додана метафора на позначення коїтусу *орати*.

*Істи*: герой казки втікає від переслідування крилатого змія, добігає до кузні, коваль розкриває двері, герой казки потрапляє до кузні разом з конем (“от тільки чоловік добіг до кузні, так Кузьма–Дем’ян і роззявив двері, чоловік прожогом і влетів у кузню”); *рот* у цьому мотиві позначається метонімією *роззявляти*, яке має значення ‘відкривати, розтуляти, переважно широко (рот, пащу і т. ін.)’ (НТСУМ IV 38); через метонімію *рота*, *роззявляти* відноситься метафорично до дверей, тобто *роззявлені двері* — це метафора *розкритого рота*; крилатий змії пролізує

дванадцять дверей, коваль хапає його за язик кліщами (“от змії розлютувався, як прискочить до дверей, раз лизнув язиком — дверей мов не було; другий, третій, аж до послідніх — усі одинадцятро дверей, мов корова язиком, злизав; от як проткнув же язиком уже проз дванадцяті двері, а Кузьма–Дем’ян хіп його за язик гарячими аж червоними кліщами”). У цьому мотиві використано компаративний фразеологізм *мов корова язиком, злизав* (Як корова язиком злизала кого, що. ‘Безслідно зник, пропав і т. ін., хто–небудь; безслідно зникло, пропало і т. ін., що–небудь’ (ФСУМ 390). Використання фразеологізму у цьому мотиві носить унікальний характер, бо в ньому (мотиви) актуалізовані та реалізовані обидва його значення: і буквільне, бо може розумітися як звичайне порівняння, яке не містить переносного значення (“змії усі одинадцятро дверей, мов корова язиком, злизав”) і переносне, бо означає безслідне зникнення дверей, які змії лиже язиком. В інших же казкових мотивах, які побудовані на актуалізації та реалізації фразеологізмів, сліди, тобто переносне значення, дуже важко відшукати за їхніми реалізаціями у плані виразу казкових мотивів. Герой казки оре змієм, якого він запряг у плуг, аж до моря (“як запряг до плуга та й пішов, куди світ, куди очі бачуть; йшов, йшов, аж до моря дійшов”); змії хоче пити, розпочинає пити, багато п’є і лопається (“змійка захотів пити, да як почав жлуктити воду зг’яряча, та на тім місці й лопнув”).

*Орати*: у коваля виявляється нізвідки плуг (“тоді де вродився залізний плуг — бо, бачите, він святий був”); коваль запрягає змія до плуга (“узв’яв того гадючого змія та й запряг його до плуга”); коваль запрягає змія до плуга і розпочинає ним орати (“як запряг до плуга та й пішов, куди світ, куди очі бачуть”); коваль запрягає змія до плуга, розпочинає ним орати і доходить аж до моря (“йшов, йшов, аж до моря дійшов”).

У варіанті Сухобрус–Юзвенко (С.225) актуалізований та реалізований перший компонент розглядуваного слова — *їсти* та додана метафора на позначення коїтусу *орати*.

*Їсти*: змії їсть людей (“жив колись змії; він їв людей”); змії за те, що коваль стукає молотом, погрожує його з’їсти (“ковалю, що ти тут ляпаєш, та не даєш мені спати; я тебе з’їм”); коваль кує цвях, змії підганяє його, бо йому дуже хочеться його з’їсти (“швидше, а то в мене вже слина з рота тече”). *Слина з рота тече* — це фразеологізм, який має два значення: 1. ‘Кому–небудь дуже хочеться з’їсти, випити щось або хто–небудь передчуває насолоду від чогось смачного, апетитного’; 2. ‘Хто–небудь дуже хоче придати щось, заволідати чимось приемним’ (ФСУМ 825). У плані виразу цього мотиву актуалізоване та реалізоване перше наведене значення, а в плані змісту мається на увазі друге значення цього ж фразеологізму, тобто дівчина, висватана парубком, в очікуванні майбутнього коїтусу під час весільної комори. Коваль запитує змія, як він

його збирається їсти, пропонує йому всунути свого язика у дірку, він сяде на нього, тоді він зможе його проковтнути (“як же ти мене їстимеш; ось в стінах є дірки, так ти висолопи сюди язик, я сяду на нього, а ти і проглинеш мене”); змії просовує свого язика в дірку, коваль прибиває зміїв язик до стіни кузні (“згодився змії, висолопив у дірку язика, а коваль за гвіздка та й прибив зміїв язик до стіни”).

*Орати:* коваль запрягає змія у соху, оре ням, виорює поле (“запріг його у соху та й проорав, виорав поле”).

Казковий епізод, який ми докладно проаналізували, додавши аналогічні мотиви із інших варіантів цього ж казкового сюжету СУС 300 А “Бій на каляновому мосту”, відноситься у плані змісту не до власне весільної комори, а лише до перспективи весільної комори та коїтусу молодих у ній, яка відкривається для парубка та дівчини після позитивного завершення сватання.

Що проаналізований нами казковий епізод відноситься у плані змісту лише до сватання, а не до власне комори, робимо висновок на тій підставі, що в ньому крім героя казки та різних казкових персонажів, якими метафоризується дівчина на сватанні, беруть участь ще й двоє його супутників, які метафоризують двох старостів на сватанні.

У проаналізованому епізоді ми виявили казкові мотиви, які містять метафори *поїдання* та *биття* (із додатком мотиву, який побудований на метафорі коїтусу — *орання*). Зважаючи на те значення, яке цей епізод має у плані змісту, тобто коїтусу молодих (у перспективі чи дійсного), ми ці метафори зіставили із табуїтованим у соціумі словом на позначення коїтусу, *їбатися*, яке вважаємо за слово-комполіт, яке складається із двох компонентів *ї-* та *-бати-* та постфікса *-ся*. Компонент *ї-* — це похідне від основи *ї-* слова *їсти*, у його домінантному значенні, а компонент *бати* — це похідне від основи *би-* слова *бити* у наведеному вище значенні. Проаналізовані нами казкові мотиви побудовані на актуалізації та реалізації слів, із яких утворене складне слово *їбатися*.

З другого боку, через значення казкових мотивів, які ми проаналізували, стає можливим розуміння внутрішньої форми табуїтованого у соціумі слова на позначення коїтусу. Тому вважаємо, що в справі віднаходження істинних етимонів, внутрішньої форми слів, походження яких розшуковується, неопіненну допомогу надають різні українські міфопоетичні тексти, які виникли на підставі актуалізації та реалізації внутрішньої форми того чи іншого слова.

Табуїтоване у соціумі слово на позначення коїтусу *їбатися* містить у своїй внутрішній формі позитивну програму стосовно людського, культурного коїтусу: коїтус має бути гетеросексуальним, при якому один партнер виконує функцію приймання в себе (вагіну) фалос чоловіка, що метафоризується *поїданням*, а другий партнер виконує функцію

проникання до того, що приймає в себе (фалос до вагіни), що метафоризується *биттям*. Гомосексуальний коїтус, який не відповідає позитивній програмі, яка закладена в табуйованому слові, коїтусом не може вважатися, це щось зовсім відмінне від нього і має називатися інакше.

Канібальський аспект мотивів, які містяться в проаналізованому епізоді казки, пояснюється саме метафоричним розумінням цих мотивів, тобто як метафори коїтусу молодих під час весільної комори (перспективної чи дійсної), під час якого вагіна молодої, яка метафоризується казковими реаліями, які здатні поїдати (“бути тим, що їсть, ковтає”): *мати змію; цариця, змія; Гінджібаба* — приймає в себе фалос молодого, та під час якого фалос молодого, який метафоризується казковими реаліями, які здатні бути з’єденими (“бути тим, що поїдається, ковтається”): сам герой казки (метонімія фалоса — ціле замість частини); *розпечена бабуля; гаряче залізо; розпечене залізо; якір* — все це метафори фалоса молодого.

Проаналізований епізод казки містить також одне із положень нашої неписаної Правди: коїтус молодих у весільній коморі може відбутися тільки після позитивного завершення сватання, коли парубок висватає дівчину.

#### Список скорочень

- ЕСУМ — *Етимологічний словник української мови*. У семи томах. — Київ 1982. Т.І–ІV.  
НТСУМ — *Новий тлумачний словник української мови*. В чотирьох томах. — Київ 1999. Т.І–ІV.  
СУС — *Сравнительный указатель сюжетов. Восточнославянская сказка* / Сост. А.Г.Бараг, И.П.Березовский, К.П.Кабанников, Н.В.Новиков. — Ленинград 1979.  
УНПП — *Українські народні прислів'я та приказки*. — Київ 1963.  
ФСУМ — *Фразеологічний словник української мови* / Уклад. В.М.Білоноженко та ін. — Київ 1999.

#### Література

- Голобородько В. *Семантика казкового мотиву “двоє старших братів, яким дванадцятиголовий змії здирає паси шкіри”* // *Ucrainistica*. Збірник наукових праць. / Ред. М.Вербовий. — Кривий Ріг 2003. С.54–62.  
*Гора до неба*. Українські народні казки Східної Словаччини. — Ужгород 1968.  
*Дванадцять братів*. Закарпатські казки Андрія Калина. Літ. ред. та впоряд. В.С.Бесараба. — Ужгород 1972.  
Дунаєвська Л.Ф. *Українська народна казка*. — Київ 1987.  
*Загадки*. — Київ 1962.

- Казки одного села. Запис текстів, післямова та примітки П.В.Лінтура. Упорядк. Ю.Д.Турянці. — Ужгород 1979.
- Moszyńska Józefa. *Bajki i zagadki ludu ukraińskiego*. — ZWAK, 1885, t.IX. S.73–160.
- Народные южнорусские сказки. Издад И.Рудченко. — Киев 1869–1870. Вып. I–II.
- Преображенский А.Г. *Этимологический словарь русского языка*. — Москва 1959, Т. I–II.
- Пропп В.Я. *Исторические корни волшебной сказки*. — Ленинград 1986.
- Пропп В.Я. *Русская сказка*. — Ленинград 1984.
- Сказки, пословицы и т. п., записанные в Екатеринославской и Харьковской губ. И.И. Манжурою. // Сборник Харьковского историко-филологического общества. — 1890. Т. II, вып. 2.
- Славянский и балканский фольклор. — Москва 1981.
- Стрижевский Гавриил. *Сборник малорусских сказок // Киевская старина* — 1905. № 7–8. С. 117–165.
- Українські народні казки, легенди, анекдоти. Упряд. Галина Сухобрус і Вікторія Юзвенко. — Київ 1957.
- Українські народні пісні в записах Зорiana Даленги-Ходаковського. — Київ 1974.
- Українські приказки, прислів'я і таке інше. Уклад М.Номис / Упоряд., приміт. та вступна ст. М.М.Пазяка. — Київ 1993.

Vasyľ Holoborod'ko. Ukrainian popular tales and the Word.

Луганське